

ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ОСВІТИ

О. В. Панасенко

здобувач Інституту вищої освіти НАПН України

У статті проаналізовано досвід державної політики щодо релігійної освіти в Україні – як конфесійної, так і неконфесійної.

Ключові слова: релігійна освіта, секуляризація, клерикалізація, державна політика щодо релігійної освіти.

Регулювання релігійної освіти є надзвичайно складним завданням – і не лише через делікатність об'єкту регулювання, але й тому, що таке регулювання здійснюється, як правило, з позицій декількох соціальних інститутів, як то церква, держава, сім'я. Тому регулювання потребує вироблення узгодженої позиції для декількох інституцій. У цій статті буде здійснено спробу проаналізувати можливості взаємодії двох з цих інституцій – держави та церкви – на базі філософії освіти.

Дослідження ролі церкви щодо освіти і ширше суспільства у добу модерну здійснювали дотично до різних інших філософських проблем Е. Дюркгейм, К. Мангейм. Якщо внесок першого вже доволі вичерпно проаналізовано вітчизняними дослідниками, то позиція Мангейма щодо питань освіти і церкви заслуговує на увагу. Значну увагу цим питанням також приділяють і російські дослідники, такі як М. Агапов, Л. Андрєєва, В. Ключєва, Г. Худякова – але вже на сучасному матеріалі. Аналіз останніх робіт особливо важливий, оскільки Росія значною мірою знаходиться у тотожній суспільній ситуації порівняно з Україною – як пострадянська країна, що торує непростий шлях до демократії.

Секуляризація, тобто зменшення релігійності населення, що знайшло свій прояв у зменшенні кількості активних вірян, зниженні інтенсивності релігійного життя та відвідуваності культових закладів, стало ознакою індустріальних суспільств у ХХ столітті. Криза європейської культури, що позначилася двома світовими війнами, мала також наслідком і прискорення секуляризаційних процесів в сучасному світі, особливо в освітній галузі.

Секуляризація індустріальних суспільств проявилась також як перехід від релігійної легітимації соціальних та державних інститутів до їх раціоналістичного обґрунтування. Це стало можливим завдяки зміцненню громадянського суспільства на Заході, в якому церква втратила підтримку держави і стала інсти-

тутом громадянського суспільства, рівноправним з іншими – сім'єю, освітою тощо [1]. При цьому деяке зростання індивідуальної релігійності наприкінці ХХ ст. не суперечить загальноосвітній тенденції секуляризації більшості сфер суспільного життя — за умови наявності вільного вибору особистістю релігії (чи нерелігійності) та обґрунтування державно-політичного життя не релігійними нормами, а формально-раціональними.

У СРСР взято курс на інтенсивну модернізацію соціально-економічного та політико-правового життя, тому релігійність населення поставала серйозною перешкодою до поставання нової людини. Саме тому релігійний компонент було вилучено з офіційного життя: з політичного, соціального та інтелектуального. Релігійна освіта зазнала при цьому нищівного удару.

Однак, досвід СРСР продемонстрував неможливість повністю елімінувати релігію як форму суспільної свідомості. Більше того, секуляризація призвела до тотального панування держави в ідейно-ціннісній сфері. Для особистості західного світу була і є притаманною принципова можливість вибору віросповідання (чи атеїзму), але для радянської людини альтернативи релігійності не існувало, оскільки її наявність серйозно ускладнювала досягнення вищого соціального статусу. Окремого дослідження заслуговує тема підконтрольності православної церкви органам державної безпеки, які активно втручаються в церковне життя: серед священнослужителів вербувалися позаштатні агенти, які пропагували легітимність радянської влади, репрезентували на міжнародній арені лояльність комунізму до церковного життя.

Сучасний стан релігійного життя в Україні після розпаду СРСР характеризується високим рівнем лібералізму. Згідно Конституції та Законів України правова держава захищає свободу совісті та свободу релігійної діяльності, відновлено свободу релігійної освіти. Після

вступу до Ради Європи до вітчизняного законодавства на захист свободи совісті додалась низка нормативних документів Ради Європи. Європейський союз наголошує на факультативності релігійної освіти, в 1999 р. Парламентською асамблеєю Ради Європи було затверджено рекомендації під назвою "Релігія і демократія", що містять зокрема такі положення:

- критично осмислити шкалу цінностей, щоб погодити етику і демократію;
- дослідити порівняльну історію релігій та обґрунтувати їх схожість.
- рекомендовати релігійним навчальним закладам запровадити курси прав людини, історії, філософії та інших наук.
- оберігати дітей від конфлікту між державною релігією та вірою, яку сповідує їх сім'я (Рекомендація 1396 "Релігія та демократія". Прийнято Парламентською асамблеєю Ради Європи 27 січня 1999 р.).

Таким чином, сучасна європейська спільнота не тільки не відкидає можливість релігійної освіти, але певним чином вважає її *демократичний варіант* навіть бажаним. Це можливо тому, що характер діяльності церков в сучасній Європі в достатній мірі відповідає умовам сучасної правової держави та розвинутих громадянських суспільств. Релігійні етоси переважної більшості деномінацій в Європі (і в західному світі в цілому) після самі демократизувались. Навіть в країнах, які офіційно є монархіями, церква вже не виконує функції морально-етичної легітимації державних, правових та політичних інституцій. Звичайно, церква не втратила повністю вплив на політичне та соціальне життя, але вона вже не виступає партнером абсолютистських монархій в соціальному контролі. Деліберативні демократії поставили всі конфесії в умови конкуренції за вплив на вірян і втрата усебічної підтримки держави орієнтує церкву на підтримку вірян.

На відміну від Європи, вітчизняні конфесії, насамперед православні, розраховують в своїй діяльності на матеріальну та організаційну підтримку держави. Православна церква, яка до 1919 р. виконувала роль державної релігії, вочевидь розраховує на повернення характеру своєї соціальної ролі по легітимації політичного режиму. В Російській федерації це завдання вже майже реалізоване, в Україні подібному перебігу подій заважає роздробленість православних конфесій. Будь-які спроби об'єднати УПЦ київського патріархату, УПЦ Московського патріархату та УАПЦ десятиліттями завершались невдачею. Саме тому, як

вказують фахівці, всі ці конфесії прагнуть розширити коло своїх прихильників завдяки впровадженню релігійної освіти.

Аргумент за відновлення релігійної освіти як в Україні, так і в Росії *апелює до традиції* такої освіти в державних навчальних закладах дожовтневого періоду. Проблема полягає тільки в тому, що повернення до традиційного суспільства в пострадянських республіках європейського ареалу неможлива по низці причин. Слід відзначити дуже сильне зростання рівня освіченості населення та інші фактори, властиві сучасному секуляризованому суспільству.

Аргумент проти впровадження релігійної освіти в державних навчальних закладах можна звести до питання: а чи демократично буде здійснити спробу десекуляризувати суспільство "зверху"? І в Україні, і в Росії знову відкриваються церкви і вивчаються основи віри в "недільних школах", діяльності релігійних організацій не перешкоджає ні держава, ні так звані "войовничі атеїсти". На такому соціальному тлі ініціативи релігійних та політичних діячів по впровадженню релігійної освіти виглядають спробою клерикалізації держави. Але в країні, що пережила 70 років атеїстичного виховання, це викликає цілком прогнозований спротив.

В порівнянні України і (Росії) з Західною Європою, варто брати до уваги також різницю між країнами в самій Європі. В деяких країнах (в Італії, Греції, Данії) релігія все ще визначає націю. В інших країнах (у Великобританії, Німеччині, Швейцарії) нормою стала мультиконфесійність, в третій групі (в Бельгії, Іспанії, Турції) протистоять світські та релігійні традиції, в четвертій групі (Франція, США) релігія відокремлена від державної освіти. І якщо в Америці створенню єдиної країни, як вважається, послужила громадянська релігія, у Франції цьому сприяли громадянські чесноти: свобода, рівність, братерство. В Україні, внаслідок її мультиконфесійності і значній історії світської освіти, поки що можливий тільки варіант співіснування релігійної та світської освіти.

Варто проартикулювати принципову відмінність світської та клерикальної позицій. Принцип свободи совісті полягає у визнанні за кожним вільного, незалежного від прагнень інших людей чи держави, права сповідувати будь-яку релігію чи бути невіруючим. Цей принцип передбачає відділення церкви від держави та державної освіти від церкви. Натомість клерикали вважають, що "релігія – це справа державної ваги" і слід визнати що такий підхід був реалізований в традиційних сус-

пільствах. Варто усвідомити цю особливість – у клерикальній свідомості поняття "державна", "суспільство", "культура", "релігія" та "країна" часто зливаються, що "насамперед і приводить до народження химери клерикалізму" [1]. М.Агапов, В.Клюєва підкреслюють, що в світській свідомості, так як і в світській практиці, ці поняття чітко диференційовано та використовуються як взаємно доповнюючі, хоча і не взаємозамінні. Вони наголошують, що клерикальна ідеологія виникла як зворотна реакція церкви та зацікавлених в ній політичних сил на секулярні процеси. Клерикалізм в сучасних умовах означає політичну боротьбу церкви за збереження свого впливу в секуляризованому суспільстві. І якщо в демократичних суспільствах клерикалізм обмежено завдяки конституційно закріпленним правам і свободам громадян, в пострадянському світі постає загроза поєднання авторитарної влади і авторитарних зазіхань церкви на свободу особистості.

Так, наприклад, російська дослідниця в галузі православної історії Г.П.Худякова в статті "Російська Православна Церква і духовне становлення Росії" [4] фактично намагається виправдати імперський ідеал – одне дуже важливе положення сучасного православного клерикального проекту. Вона підкреслює: "сучасні дослідники, розмірковуючи про роль Православ'я для Російської держави, пишуть, що православна державність освоїла 1/6 частину суші без работоргівлі, без премій за скальпи аборигенів та без заганяння їх в резервації для "унтерменшів" і ця геополітична велич, навіть чудо на політичній карті світу, ніяк не суперечило сакральній сутності православної держави" [4].

В подібних публікаціях міститься образ "православної Росії" (який містить і Україну, і Білорусь в якості своїх "споконвічних земель"). На наш погляд, цей образ є достатньо загрозливим для свободи совісті, оскільки, по-перше, повертає до консервативної трьохкомпонентної "російської ідеї" – лубочного *православ'я*; по-друге, в основі своєї цей образ еклектичний саме у філософському значенні цього терміну, адже ґрунтується на вибірковому сприйнятті дійсності та підміні понять і, по-третє, образ «православної Росії» так само, як і уявлення про те, що "православ'я є для більшості російських громадян головною єдиною духовною силою" – продукт складних колізій її сучасного стану.

Так, російський соціолог Л.А.Андрєєва зазначає, що "православ'я є затребуваним в суспільній свідомості насамперед в ідеологічному аспекті, однак цей запит слабо пов'язаний з

власне релігійною вірою, що є наслідком секулярних процесів" [2, 70]. Це означає, що церква прагне повернути собі соціальні позиції, які вона мала до 1917 р. – державної релігії Російської імперії. Виходить церковники використовують демократичну державу для фактичного відтворення імперії візантійського зразка. Тому питання про впровадження релігійної освіти в пострадянських країнах, якими є і Росія, і Україна, набуває дуже напруженого державно-політичного забарвлення. Якби політика московського патріархату стосувалась тільки Російської Федерації, то можна було б не звертати на це увагу. Але УПЦ МП веде дуже активну діяльність в Україні і прагне тут до такого ж домінуючого становища, як і в Росії.

Ще в 2007 р. у Москві пройшов Всесвітній російський народний собор, який обговорив і прийняв так звану "Руську доктрину", головним натхненником якої став Кирил(о) (нині вже патріарх Московський). Доктрина оголошує "необов'язковість та дискусійність для православних принципу розподілу влад, верховенства прав людини" [2, 70]. Московське православ'я також не погоджується із фактичною багатоконфесійністю Російської Федерації і при такій гостроті ісламського питання претендує на виключну підтримку держави. Доктрина передбачає введення предметів релігійної освіти в державних навчальних закладах і безсумнівно "православної" спрямування. Отже, тенденція до відродження альянсу влади церковної і державної в сучасній Росії вже не викликає сумніву.

Стосовно європейського досвіду, необхідність релігійної освіти передбачає не послаблення, а посилення демократичного ставлення до релігії. Так аргументи віруючих на користь релігійної освіти широко відомі, тому значно більший інтерес викликають аргументи людей, далеких від церкви. Одним з тих, хто в 1930-ті роки дійшов до висновку про необхідність значно посилити роль релігії в суспільстві та освіті, був К.Мангайм. переживши особисту драму від поширення фашизму в Європі, він побачив один із дієздатних механізмів оздоровлення суспільства саме в релігії. Відомий соціолог та педагог запевняв, що "по мірі розвитку динамічного раціоналізму в сфері моралі сучасна людина поступово втрачає ґрунт під ногами", тому К.Мангайм приходив до такого висновку: "релігія повинна знову ожити в мотивах людських дій і втілитися в інститутах" [3, 510-511].

Секуляризація, писав він, привела до того, що духовне життя та регулювання людських відносин – особистих і суспільних – потра-

пили під владу конкурентних суспільних інтересів. Конкуруючі ж системи цінностей взаємно зщують одне одну і привели до нейтралізації цінностей взагалі. Мангайм вважає, що бездуховність стала наслідком такого стану справ, який він охарактеризував як "зникнення споконвічних образів чи архетипів, які визначали життєвий досвід людства протягом багатьох століть" [3, 535-536]. Ці архетипи "героя, мудреця, діви, святого...", були не простими "пережитками". Без відповідної їх заміни, робить висновок соціолог і педагог, це призводить "до дезінтеграції сучасного життєвого досвіду та людської поведінки. Без парадигматичного досвіду неможливо ні послідовна поведінка, ні формування характеру, ні реальне людське існування та співпраця" [3, 536].

Видатний соціолог виступав за "нетоталітарне проникнення релігійного духу в суспільство", в той же час попереджав проти насадження цього духу, адже "будь-яка романтична спроба дискредитації позитивних аспектів сучасного мислення, таких, як раціоналізм, заперечення релігійних забобон та критичний дух, може зловжити апологією нерациональних сил для підтримки нового захоплення середньовіччям" [3, 532]. Заслуговує на увагу ще одне попередження соціолога: "Якщо вимагати занадто сильного підкорення релігійній сфері, то виникне небезпека, що ця модель сліпого підкорення може підготувати ґрунт для сліпої покірності нерелігійним силам" [3, 514-515].

К.Мангайм критикував тодішню теорію ліберальної освіти з її основоположним принципом, що "кінцева та особлива мета освіти – виховання вільної особистості шляхом безперешкодного розгортання внутрішніх якостей". Він протиставляв цій теорії власну "інтегральну теорію освіти", наголошуючи на необхідності виховання "демократичного персоналізму", в межах якої висказав низку цікавих для нашої теми думок. Не заперечуючи, "що деякі ідеали живуть протягом віків та визначають моральність образу життя і соціальної організації", Мангайм, наприклад, піднімав питання про необхідність "соціальної контекстуалізації морального кодексу" [3, 464, 516]. Він писав: незмінні вічні цінності "надто абстрактні, щоб надати певну форму освіти на даний момент". На його думку в тогочасній "ієрархії наших цінностей відбулась зміна, яка полягала в тому, щоб важливими вимогами стали більша соціальна справедливість... і подолання аномії..." [3, 517].

Мангайм не обійшов увагою і питання про необхідність виховання "войовничого демократа": "Ми віримо в те, що можливо створити тип особистості, передової та войовничої, але не фанатичної, ...добитися не сліпого послуху, а добровільної відданості та вірності ідеалам". Цей "новий демократичний персоналізм", підкреслював соціолог, "буде відрізнятися від атомістичного індивідуалізму періоду *laissez-faire* тим, що відновить істинні сили, наявні в груповому житті". Мета релігійної освіти має полягати в тому, "щоб подолати кризу, породжену одинацтвом, надмірною самотністю та відокремленням, і мобілізувати життєві сили групи в ім'я суспільного ідеалу" [3, 460-461].

В рефлексії над трагічним досвідом європейців 1930-х р., соціолог писав: "У часи миру і процвітання здавалось, що можливо жити тільки Голівудом і морозивом, однак тепер, коли людство бореться не на життя, а на смерть за збереження цивілізації, навіть інженер розуміє, що основи суспільства потрібно шукати в більш глибоких пластах людської душі, ніж він будь-коли думав" [3, 524].

Отже, релігія включає певні уявлення про праведний спосіб життя, в якому зацікавлене конкретно-історичне суспільство. Більшість релігій вимагають від вірян дотримуватися системи заповідей і норм, що регулюють їх поведінку. Ці норми визначають, як повинні себе поводити віряни при різноманітних обставинах, включно і стосовно світської влади та її законів. В таких масових і складних релігіях, як християнство, іудаїзм чи іслам, сформульовані чіткі моральні принципи. Це сприяло їх інституалізації та підтримці державою в традиційному суспільстві. Однак, на сучасному етапі розвитку суспільства політична підтримка релігії має демократичні обмеження. З огляду на це релігійна освіта не може бути байдужою державі, але й не може покладатись на безперечну державну підтримку через небезпеку клерикалізації державного і політичного життя. Цей момент особливо важливий для неусталених демократій, до яких належить і Україна.

Втім, це не означає, що держава повинна у питаннях релігійної освіти дотримуватися нейтралітету на зразок Понтія Пілата: історія показала не лише аморальність, але і політичну недоцільність і недалекоглядність такої позиції. Тому цілком виправданим є процес правового врегулювання питань про введення елементів релігійної освіти під контролем держави у світські навчальні заклади. Звісно, такі починання можливі лише з ініціативи са-

мих місцевих громад, за згоди адміністрації навчальних закладів і з дотриманням прав кожної родини і кожного громадянина обирати собі навчальний заклад згідно власних релігійних переконань (або їх відсутності). Однозначно некоректним натомість видається намагання деяких політиків «загнати» релігійну освіту у сферу виключно самих релігійних організацій, оскільки це провокуватиме зростан-

ня соціальної дистанції і напруження між цими організаціями і рештою суспільства – з усіма негативними правовими і політичними наслідками. Звісно мова про діалог у цих питаннях може йти лише з тими релігійними організаціями, які не порушують норм правового поля України. В усіх цих питаннях варто також враховувати досвід сучасних розвинених демократій.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Агапов М., Ключева В.* Химера православного клерикалізма [Електронний ресурс] / М.Агапов, В.Ключева. – Режим доступу: <http://www.atheism.ru/persons/author.phtml?author=agapov>
2. *Андреева Л.А.* Процесс рехристианизации в секуляризованном российском обществе / Л.А. Андреева // Социологические исследования. – 2008. – №8. – С.67-73.
3. *Манхейм К.* Диагноз нашего времени / Карл Манхейм – М.: Юристъ, 1994. – 704 с.
4. *Худякова Г.П.* Русская Православная Церковь и духовное становление России [Електронний ресурс] / Г.П.Худякова. – Режим доступу: <http://www.voskres.ru/taina/kudriavtseva.htm>

Стаття надійшла до редакції 15.03..2011 р.